Edward Wornar

Budźech w serbskim werbalnym systemje

Zawod

Na tym, zo je *budźech* stara forma, nichtó njebudźe dwělować. Namakamy wotpowědne twórby słowjesa *być* w staroruśćinje a staročěšćinje (přir. Wornar 1996). Wone wužiwaja so a) jako kopule a b) za tworjenje perifrastiskich tempusow, a to prěnjotnje jenož z ł-formu. Typ a) je za formy, kiž nas tu zajimuja, w staroruśćinje a staročěšćinje, ale tež w staršej delnjoserbšćinje dokładźeny.[1] Typej b) wotpowěduja naše serbske konjunktiwy *budźech dźěłał*. Nimamy tuž žanu přičinu, na starobje twórbow dwělować. Tež wužiwanje w konjunktiwje rěči za jich starobu, wšak dźe tež *bych* w serbskim konjunktiwje *bych był* na starosłowjanski aorist wróćo. Semantiska změna preteritum → konjunktiw ma paralele; přirunać možemy tu hižo wužiwanje pluskwampreterituma jako konjunktiwa irrealis, nic jenož w serbskich dialektach (Michałk 1970), ale tež w druhich rěčach.[2] Při tym namakamy w serbšćinje nimo stareho (znajmjeńša sewjernosłowjanskeho) typa *buźach rožony* a znateho konjunktiwa *budźech dźěłał* hišće dalšu, mało wobkedźbowanu konstrukciju typa *budźech sčinić*, kiž budźe w centrumje tutoho nastawka stać.

Material

Faska 1981, 286:

> Die Formen vom Typ *budźech*/*budźich dźěłał* sind absolut veraltet, sie sind nur in der Literatur, die vor der Jahrhundertwende entstand, zu finden. Da solche Formen in anderen slawischen Sprachen unbekannt sind, dürften sie wohl am ehesten als Lehnübersetzungen des dt. periphrastischen Konjunktivs (*würde gearbeitet haben* → *budźech*/*budźich dźěłał*) zu erklären sein.

Wobě twjerdźeni stej njekorektnej. Typ *budźech dźěłał* namakamy hišće wjele pozdźišo, znajmjeńša hač do 60tych lět[3]: *Kak budźeše wěrić móhła* [...] (Kubašec, Koło časow) *Je jemu było, jako budźeše dźěćatko do cuzeho dowjezł* [...] (Kubašec, Koło časow) *Tu wotměnjachu so rokoćina z rěčku a z brodami, ze skaliskami a z hórkami, a štóž budźeše so tu njewuznał, budźeše drje so tu zabłudźił.* (Lorenc-Zaleški, Serbscy rjekowje) [...] *a njebudźeše-li kurjawa tak tołsta była, budźech so dale namakał.* (Šěca, Človjek w přirodźe) *W tym wokomiku bě sej wón wěsty, zo budźeše mjelčeć móhł, štožkuli bychu z nim započeli.* (Brězan, Feliks Hanuš 1968) Tuž čitamy pola Faski 2003, 103 łahodnišo:

---

[1] Stempel: *buźach rožony* (po Muce 1891, 611); Chojnan: *buźach zgubjony*, štož Chojnan pak jako wopak zatama („Ξφαλματα vulgoris“, přir. Wornar 1996, 140).

[2] Njech su jenož naspomnjene druhe słowjanske rěče, kornšćina a zdźěla jendźelšćina.

[3] Přikłady pochadźeja z tekstoweho korpusa Serbskeho instituta w Budyšinje. Přikłady ze Swětlikoweho rukopisa a z biblije 1728 so bjeru ze zawěsćenskich kopijow na CD-kach.

> Dźensa hižo njewužiwanej, tola w spisownej rěči hač do srjedź 20. lětstotka hišće trjebanej, stej dwě dalšej formje konjunktiwa [...].

Tež wujasnjenje jako kalka z němčiny zda so dwělomne: *gearbeitet haben* lědma serbskemu *dźěłał* wotpowěduje. Wot kalki wočakujemy nimo semantiskeje tež strukturelnu podobnosć z originalom, bychmy tuž skerje za němske *würde gearbeitet haben* z něčim kaž *by dźěłane měł* ličili. Hižo argumentacija, zo ma so něšto jako germanizm wujasnić, dokelž to druhe słowjanske rěče njeznaja, je dźiwna. Ale wězo žada sej tajka serbska wosebitosć wujasnjenje, kiž spytam tu podawać.

Faska 1981, 286 naspomni hišće dalše wužiwanje formow typa *budźech*:

> Jünger und unkorrekt und lediglich bei BRĚZAN einige Male zu finden ist die Lehnübersetzung vom Typ *budźech dźěłać* (dt. *würde arbeiten*) zum Ausdruck eines hypothetischen Sachverhalts in der Zukunft, vgl. z. B.:
>
> *Feliks wědźeše, zo wona jutře na Kejžorsku njepřińdźe. A jeli, wona njebudźeše so deleka při lutowarni chichotajo a chwatnje ze swojimi přećelkami rozžohnować.*

Tute městno je w druhim wudaću Feliksa Hanuša 1968 změnjene:

> *Feliks wědźeše, zo Eva jutře na Kejžorsku na dundančko njepřińdźe. A jeli tež, wona so deleka při lutowarni chichotajo a chwatnje wot swojich přećelkow njerozžohnuje* [...].

Tež tu pak dyrbitej so twjerdźeni rewiděrować. Namakamy typ *budźech dźěłać* znajmjeńša tež pola Marje Kubašec:

> *Na postajenym dnju měješe, bjez toho, zo by wječerjała, do swojeje stwy hić, wudawajo, zo ju hłowa boli. Jeje służobna budźeše wo wšěm wědźeć; wobě měještej po zadnim schodźe do zahrody wuńć, za zahrodu zapřehnjene sanje nadeńć, do nich so sydnyć a 5 wjerstow daloko do wjeski Žadrina jěć, runy puć k cyrkwi, hdźež budźeše Wladiměr hižo na nju čakać*. (Wějeńca, 1958)

Dalše prašenje je, hač so tu wo konjunktiw jedna. W němčinje by so na wotpowědnym městnje konjunktiw namakał, a po strukturje zda so *budźeše wědźeć* němskemu konjunktiwej runać, tuž je tute wujasnjenje za dokład pola Brězana móžne. Tamny tekst pak je přełožk z rušćiny, čehodla měł so runje tu tajki germanizm jewić, nimo toho pola tajkeje dobreje stilistki? A tež pola Brězana rěči přećiwo wujasnjenju jako konjunktiw, zo bu konstrukcija w pozdźišich nakładach na futur změnjena, a nic na konjunktiw. We wšěch tutych padach bychmy nimo toho w serbšćinje futur wočakowali, nic konjunktiw, potajkim *budźe* město *budźeše*, pola Brězana[4] za zwuraznjenje wočakowanja, pola Kubašec za signalizowanje počasnosće porno časej wobkedźbowanja. Zda so potajkim, jako bychmy tu futur zašłosće měli, přirunajomny z bołharskim *бъдеще време на миналото*, kiž ma podobnje tworjenu partiklu, kotraž je historisce preteritum pomocneho werba (*щях/щеше* porno *ще* w normalnym futurje). Zo je Marja Kubašec bołharšćinu znać móhła, za to rěči jeje sobuawtorstwo na bołharskej zběrce *Такава орис* –

[4] Respektiwnje pola Cyrila Kole, kiž je prěnje wudaće Feliksa Hanuša přełožił.

разкази от Лужица.[5] Snano je bołharšćina po druhej swětowej wójnje tu wěsty wliw měła, ale typ *budźeše wědźeć* je w serbšćinje starši:

Morfologisce identiske twórby Hauptmann 1761 we wobłuku paradigmy indikatiwa w swojej gramatice podawa[6], ale z konjunktiwiskim woznamom. Bohužel Hauptmann žane přikłady njepodawa, tuž móžemy jenož spekulować, hač je Hauptmann formy prawje rozumił, wosebje dokelž futurej zašłosće, kaž hižo prajene, w němčinje konjunktiw wotpowěduje.[7] Přikłady pak namakamy w Krakowskim Nowym Zakonju ze 17. lětstotka (Šewc 1996): *Pśeto Jezus wěźešo,* [...] *kotaryž jogo pśeraźiś buźašo* (Jan 6,64); *Jezus wěźešo, až woni pśiś buźachu* (Jan 6,15). Šewc hódnoći tutej konstrukciji w swojim komentarje jako konjunktiwaj njehladajo na to, zo so žadyn z njeju w primarnej domenje konjunktiwa njejewi, mjenujcy w signalizowanju jednanja jako njerealneho. Jeničke wuwzaće w přepytowanych tekstach je dokład, kotryž pak Šewc njenaspomni: *Kak wy tencas běšćo zbožne? Ja som waš znank, až gaby wono možno było, wy buźašćo sebje tej wocy hutergnuś, a mnje daś* (Gal 4,15). Tu so woprawdźe wo konjunktiw irrealis jedna; snano je wužiwanje tuteje formy pak też misnjenje awtora rukopisa; znajmjeńša njeje tute wužiwanje typiske, kaž budźemy hišće widźeć. Jenički dalši přikład w Krakowskim NZ za tutu formu je: *A gaž my pola was běchmy, my jo wam pjerwjej hopowědachmy, až žałosć měś buźachmy, ako też se stanuło jo, a wy wěsćo.* (Thes 3,4) – wón hodźi so zaso jako futur zašłosće interpretować. Pola Fabriciusa namakamy jenož na jednym městnje w NZ tajku konstrukciju: *Jezus togodla wuznajucy, až woni pśiś buźachu a jogo ku kraloju wucynili*.[8]

Też Zwahr (1847) podawa pod hesłom *byś*: „*ja buźach* ich wäre gewesen“ bjez dalšeje informacije wo tym, hač ma so wužiwać z ł-formu abo z infinitiwom. Ani pola Jakubicy (přir. Šewc 1967) ani pola Fryca njejsym tute konstrukcije namakał.

Najstarše hornjoserbske dokłady namakamy pola Swětlika (Ewangeliar, Jan 6,6)[9]: *Tu to wón pak prawješo spótujcy joho, přetož wón-samy wědźešo, što wón sčinić budźešo*. (quid esset facturus). Tute městno hódnoći Michałk 1970 jako kumštnu ad-hoc-twórbu[10], namakamy jich pak wjele wjace w Swětlikowym (hišće njewudatym) rukopisnym přełožku biblije: *ha wonej prawještej tón joho wustup, kotryž wón dopjelnić budźešo wo Jěruzalemje* (Łk 9,31) dicebant exodum eius, quam completurus erat in Jerusalem; *Ha pósła*

---

[5] Přir. Kaltšmit 1979, 67.

[6] S. 196: *Ja by był*, oder *ja buźach byś*, ich würde sein. (Prawopis E. W.) Hižo w swojej disertaciji (Wornar 1996, 140) sym prajił: „Formal könnte es sich hier ursprünglich um eine Art Futurum exactum handeln, [...] die als Konjunktiv umgedeutet wurde.“ Dalše wuwjedźenje „Die Umdeutung zu einem Konjunktiv der Vergangenheit wäre jedoch merkwürdig.“ je pak wopačne, dokelž namakamy tajke přehódnoćenje w serbskich dialektach kaž w druhich rěčach (kaž na spočatku nastawka naspomnjene).

[7] Muka 1891, 612 komentuje: Hauptmann verbindet *buźach* fälschlicherweise mit dem Infinitiv [...].

[8] Wutrobny dźak na tutym městnje F. Kaulfürstej, kiž je mi njepřistupne žórła w Serbskim instituće w Budyšinje přepytał, nic jenož Fabriciusa, ale też Frencla a Stempla.

[9] Hačrunjež sym jednorosće dla jenož maskulinumy wupytał (za jich kóncowku *-urus* hodźi so we łaćonskej bibliji w interneće najspěšnišo pytać), je tola nastaty wobraz dosć jasny. Tohodla sym też pytanje na Nowy Zakoń wobmjezował. Jenički citowany dokład z pluralom sym po delnjoserbskim přikładźe, citowanym wot Šewca, namakał.

[10] Michałk 1970, 132 w nóžce 19: Přikład za kumštnje wutworjenu formu namakamy pola Joh 6,6 *pżetoż wón ßamé wědżeſcho, żto wón ztżinicż budżeſcho* (lat.: *quid esset facturus*). Forma *ztżinicż budżeſcho* je tu ad hoc wutworjena po łaćonskej formje *esset facturus*.

jich po dwěma před swojim wobličom, do kuždoho města ha kraja, hdźež wón sam budźešo přińć (Łk 10,1) quo erat ipse venturus; *my pak so nadźejachmy, zo tón-samy budźešo Israhel wumóc* (Łk 24,21) quia ipse esset redempturus Israel; *Jězus tohodla, hač póznał běšo, žo woni přińć budźechu* (Jan 6,15) Iesus ergo, cum cognovisset quia venturi essent [...][11]; *Přetož wón wot spočatka wědźešo Jězus, kotři bychu boli ći njewěrjace, ha hdo joho budźešo přeradźić* (Jan 6,65) Sciebat enim ab initio Iesus, qui essent non credentes, et quis traditurus esset eum; *Wón rjekny tohodla jeden wot joho hučownikow, Judas tón Iskarjotes, kotryž budźešo joho podać* (Jan 12,4) qui erat eum traditurus; *Tuto pak wón prawješo znamujcy, kajkeje wón smjerće budźešo wumrjeć* (Jan 12,33) Hoc autem dicebat significans, qua morte esset moriturus; *Tuto jo wón pak prawił znamujcy, z kajkeju smjerću wón budźešo Bóha wojasnosćić* (Jan 21,19) Hoc autem dixit significans qua morte clarificaturus esset Deum; *Hdyž pak joho prědk přiwjesć budźešo Herodes, da běšo wo tej samej nocy Pětr spicy bjez dwěma Wojakoma jaty z dwěma rjećazoma* (Jap 12,6) Cum autem producturus eum esset Herodes, in ipsa nocte erat Petrus dormiens inter duos milites vinctus catenis duabus; *Wón rjekny pak Pawoł: Jan jo křćił z tej křćenicu teje pokuty tón lud, prawicy; žo do toho samoho, kotryž budźešo za nim samym přińć, běchu woni wěrili, to jo, do Jězusa* (Jap 19,4) Dixit autem Paulus: „Ioannes baptizavit baptisma paenitentiae, populo dicens in eum, qui venturus esset post ipsum ut crederent, hoc est in Iesum“; *Z teju wěru jo tón, kiž Habraham rěka, so posłušnił na te město won dóńć, kotrež wón k herbnosći dostać budźešo* (Hebr 11,8) Fide vocatus Abraham oboedivit in locum exire, quem accepturus erat in hereditatem.

K typej *budźešo sčinić* namakamy pola Swětlika samo infinitiw *budźeć sčinić* za infinitiw počasnosće (přir. Wornar 1996, 179): *Dokelž my też, hdyž my pódla was běchmy, wam je prědzprawjachmy, nas budźeć přesćěhi ćerpjeć, tak jako wone so też stałe jo, ha wó je wěsćo* (Tes 3,4) Nam et cum apud vos essemus, praedicebamus vobis passuros nos tribulationes, sicut et factum est, et scitis; *item, wón prědzprawi, te pocharstwo ha te wćipnje lóštarstwo tych Sionowych dźowkow budźeć do njećesće so wobroćić* (Jes 3,0); *ha bjez pohanami budźeć bóć cejch napřećo tym židam zběhnjeny* (Jes 5,0). Moje tehdyše přispomnjenje „zur Nachahmung des lat AcI“ (ibidem) je drje korektne, njewujasni pak, čehodla trjeba Swětlik specielny, dalši infinitiw.

Swětlik pak njeje formy z *budźech* wšudźe za łaćonske futurum exactum wužiwał: *kotru štundu tón Paduch by přińć dyrbjał* (Mt 24,43) qua hora fur venturus esset. Přełožki z *chcyć* abo *dyrbjeć* su husćiše hač tajke z *budźech*; też normalny futur so trjeba, na př.: *Njechcyli měnjeć, žo ja budu was wobskoržwać podla toho* Wótca (Jan 5,45) nolite putare quia ego accusaturus sim vos apud Patrem. Swětlik pak wužiwa husto dosć *budźech* + inf. za łaćonski futurum exactum w zašłosći. K tomu so hodźi, zo so twori wot perfektiwnych werbow (čin je zakóńčeny). Konstrukcija z *budźech* pola Swětlika ženje irrealnosć njesignalizuje.

Typ *budźech činił* (z ł-formu) pola Swětlika znaty njeje.

Michał Frencel formy typa *budźech* zrědka wužiwa[12] (jako konjunktiw wustupujetej wočakowanej *bych był* a *by był* z njeflektowanej partiklu *by*).

---

[11] Přir. z horjeka citowanym městnom z Krakowskeho rukopisa, hdźež namakamy na samsnym městnje samsnu konstrukciju.

[12] Pola Michałka 1970, 131 citowany přikład Mark 14,5 (Frencel 1670): *Ta woda budźische drohżo pschedata, neżli za cista kroschow a chudym ludźom date budź* je bohužel skomoleny. Městno je we wudaću biblije z lěta 1728 změnjene na *wona bydżische droże mola bycż pschedata, dyżli za czista kroschow*.

W ewangelskej bibliji z lěta 1728 wužiwaja so na městnach, hdźež ma Swětlik *budźech* + inf., konstrukcije z *dyrbjeć*, *chcyć* abo normalny futur. Konstrukcije z *budźech* wustupuja jenož z ł-formami w zmysle konjunktiwa irrealis.

Jenički dokład w teksće, bazowacym na Cichoriusu (126v f.) [...] *widźiše wojarski lud, žo to město tam hinak nic, chiba z hlodom (kotrež so budźeše dołho dlělo) abo z wohnjom so jim móže wotdobuć*[13] wupada drje kaž konjunktiw irrealis, signalizuje pak tu też počasnosć porno časowemu dypkej w zašłosći. Nimo toho mamy tu zaso twórbu typa *budźech* + ł-forma.

Časowe zarjadowanje

Namakamy potajkim slědowacu chronologiju třoch dokładźenych konstrukcijow z *budźech*:

1. *buźach rožony*, jenož ds. wot Chojnana hač do Stempla (tutu konstrukciju namakamy też w druhich słowjanskich rěčach, přir. Wornar 1996, 145); twori pasiw;
2. buźach *pśiś*, ds. wot 17. lětstotka (Krakowski NZ) znajmjeńša hač do 18. lětstotka, hs. hłownje pola Swětlika, sporadisce po druhej swětowej wójnje; woznamjenja poměr ČW>ČJ>ČR[14];
3. *budźech přišoł*, ds. wot 19. do 20., hs. wot pózdnjeho 17. lětstotka (Frencl) hač do druheje połojcy 20. lětstotka, konjunktiw irrealis (zwjetša zašłosće). Po Michałku 1970 zadobywa so tutón typ hakle w 19. lětstotku do delnjoserbšćiny a katolskeje hornjoserbšćiny. Hančka drje jón hižo za 18. lětstotk podawa, wopisuje pak lědma tehdyši uzus (přir. Wölke 2005), a je bjeze wšeho možno, zo je wón typ *budźech činił* z ewangelskeje serbšćiny importował.

Facit

Konstrukcije z *budźech,* kiž su z hornjoserbšćiny kaž z delnjoserbšćiny znate, dźěla so do třoch kontekstow. Powšitkownje znaty je najnowši, mjenujcy konjunktiw irrealis (*budźech był*). Najstarši typ, kiž namakamy też w druhich słowjanskich rěčach, je na serbskim teritoriju jenož z delnjoserbšćiny znaty a twori pasiw (*buźach rožony*).

Nimo toho namakamy typ *budźech přińć*, kiž je so dotal jako skomoleny konjunktiw pod němskim wliwom tołmačił. Na bazy dokładow a jich pochada dyrbimy pak na tutym wułoženju dwělować. Po morfologiskej podobje a po kontekstach zda so skerje, zo so tu wo stary futur zašłosće jedna, kiž je so pozdźišo – najskerje pod wliwom němčiny, kotraž za zwuraznjenje futura zašłosće konjunktiw trjeba – jako konjunktiw přeinterpretował. Za to rěči, zo namakamy jenož jenički dokład tutych formow z woznamom konjunktiwa irrealis, a to runje w ds. Nowym zakonju ze 17. lětstotka, w kotrymž tute formy jenož rědko wustupuja. Husto je nadeńdźemy pola Swětlika, a tam jenož jako futur zašłosće, a w tutym woznamje namakamy je zaso po druhej swětowej wójnje (Kola, Kubašec). Wožiwjenje tutoho futura zašłosće, we wědomostnej literaturje dotal njeznateho tempusa w hornjoserbšćiny, pak so njeje poradźiło.

---

[13] Po Šewcu 1995, 26.

[14] ČW=čas wobkedźbowanja, ČJ=čas jednanja, ČR=čas rěčenja, > = před.

Bibliografija

Faska 1981: Grammatik der obersorbischen Schriftsprache der Gegenwart. Morphologie. Verfaßt von Helmut Faßke unter Mitarbeit von Siegfried Michalk. Bautzen 1981

Faska 2003: Helmut Faska, Pućnik po hornjoserbšćinje. Budyšin 2003

Hauptmann 1761: Johann Gottlieb Hauptmann, Nieder-Lausitzsche Wendische Grammatica. Fotomechanischer Neudruck mit einem Vorwort von Helmut Faßke. Budyšin 1984

Kaltšmit 1979: Helmut Kaltšmit, Leksikon awtorow serbskich knihow 1945–1978. Budyšin 1979

Michałk 1970: Frido Michałk, Konjunktiw typa *běšo dóstał* w serbšćinje. Lětopis A 17 (1970) 2, 129–142

Muka 1891: Karl Ernst Mucke, Historische und vergleichende Laut- und Formenlehre der niedersorbischen (niederlausitzisch-wendischen) Sprache. Mit besonderer Berücksichtigung der Grenzdialecte und des Obersorbischen. Leipzig 1891

Šewc 1967: Das niedersorbische Testament des Miklawuš Jakubica 1548, herausgegeben und mit einer Einleitung und wissenschaftlichen Kommentaren versehen von Heinz Schuster-Šewc. Berlin 1967

Šewc 1995: Hinc Šewc, Michała Frenclowy rowjenk Jan Cichorius a jeho rukopis z lěta 1663. Lětopis 42 (1995) 2, 3–29

Šewc 1996: Das Neue Testament der niedersorbischen Krakauer (Berliner) Handschrift. Ein Sprachdenkmal des 17. Jahrhunderts. Herausgegeben von Heinz Schuster-Šewc mit einer sprachlichen Analyse und Transliteration der Handschrift sowie wissenschaftlichen Kommentaren. Bautzen 1996

Wölke 2005: Sonja Wölke, Geschichte der sorbischen Grammatikschreibung. Von den Anfängen bis zum Ende des 19. Jahrhunderts. Bautzen 2005

Wornar 1996: Eduard Werner, Studien zum sorbischen Verbum. Bautzen 1996

Zwahr 1847: J[ohann] G[eorg] Zwahr, Niederlausitz-wendisch-deutsches Handwörterbuch. Spremberg 1847